

MARKAZIY OSIYODA VII–XII ASRLARDA ISLOM SIVILIZATSIYASINING SHAKLLANISH JARAYONI VA UNING IJTIMOYIY-MADANIY OMILLARI

Ungalov Azizbek Amiriddin o‘g‘li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti “Samarqand tamadduni tarixi” kafedrası,
t.f.f.d.

Telefon: +99833 330-30-93

E-mail: azizbek.ungalov11111@gmail.com

Annotatsiya. Markaziy Osiyo VII–XII asrlarda islom sivilizatsiyasining yirik markazlaridan biriga aylandi. Arab bosqinlari ortidan mintaqada islom dini qaror topdi, biroq siyosiy hamda madaniy muhit o‘ziga xos tarzda shakllandi. Unumdor vohalar, savdo yo‘llari va sug‘orish tizimlari iqtisodiy o‘sishga zamin yaratdi; Somoniylar davrida Buxoro va Samarqand ilm-fan va adabiyot markazlariga aylandi. Qoraxoniylar davrida turkiy qabilalar ommaviy ravishda islomga kirdi va yangi siyosiy kuchlar maydonga chiqdi. Saljuq va Xorazmshohlar davrida markazlashgan yirik imperiyalar vujudga kelib, tasavvuf tariqatlari, Hanafiy mazhabi va fors-tojik adabiyati mintaqada ustunlik qildi. Ushbu maqola SCOPUS bazasidagi ilmiy manbalar tahliliga tayangan holda, Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasining shakllanishiga ta’sir etgan ijtimoiy-madaniy omillarni o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqlar, Xorazmshohlar, Buxoro, Samarqand, islom sivilizatsiyasi, tasavvuf, ilm-fan, Buyuk Ipak yo‘li.

Аннотация. В VII–XII веках Центральная Азия стала одним из ключевых центров исламской цивилизации. После арабских завоеваний ислам утвердился в регионе, однако политическое и культурное развитие приняло уникальные формы. Плодородные оазисы, торговые пути и ирригационные системы обеспечили экономический рост; при Саманидах Бухара и Самарканд превратились в центры науки и литературы. В эпоху Караханидов массовое обращение тюркских племён в ислам привело к появлению новых политических сил. Период Сельджукидов и Хорезмшахов характеризовался созданием крупных централизованных империй, распространением суфийских тарикатов, господством ханафитского мазхаба и персо-таджикской литературы. Опираясь на анализ источников из базы SCOPUS, данная статья исследует социально-культурные факторы становления исламской цивилизации в регионе.

Ключевые слова: Центральная Азия, Саманиды, Караханиды, Сельджуки, Хорезмшахи, Бухара, Самарканд, исламская цивилизация, суфизм, наука, Шёлковый путь.

Annotation. During the 7th–12th centuries Central Asia became a major center of Islamic civilization. After the Arab conquests, the faith took root in this region but evolved with unique political and cultural features. Fertile oases, trade routes and irrigation systems underpinned economic growth, and under the Somoniys cities like Bukhara and Samarkand became hubs of science and literature. In the Karakhanid era, the mass conversion of Turkic tribes to Islam brought new political forces to the fore. The Saljuq and Khwarazmshah periods witnessed the rise of large centralized empires, the spread of Sufi orders, the dominance of the Hanafi school, and the flourishing of Persian-Tajik literary culture.

Drawing on an analysis of SCOPUS-indexed sources, this article examines the socio-cultural factors in the formation of Islamic civilization in Central Asia.

Key words: Central Asia, Somoniys, Karakhanids, Saljuqs, Khwarazmshahs, Bukhara, Samarkand, Islamic civilization, Sufism, science, Silk Road.

KIRISH

Arab xalifaligi qo‘shinlari VII asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo hududiga kirib keldi. Dastlabki harbiy yurishlar talon-taroj va xiroj undirishga qaratilib, masalan, 673-yilda Buxoroga hujum qilgan Umaviylar qo‘mondoni Ubaydulloh ibn Ziyod shahar hukmdori xotunidan katta to‘lov olib, ortga chekingan edi [1, p. 458–459]. Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi keyingi istilolar (705–715) esa Mavorounnahrni to‘liq bo‘ysundirdi: 706–712-yillar davomida Paykand, Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar bosib olinib, mahalliy hokimlar xalifa nomidan vassal hukmdorlarga aylantirildi [1, p. 459] [2, p. 29]. Arablar zabt etilgan shaharlarda masjidlar qurib, islomiy amaliyotlarni joriy eta boshladilar [2, p. 29]. Biroq keng xalq ommasi yangi dinni darhol qabul qilmadi; dastlab shahar zodagonlari islomni qabul qilgan bo‘lsa-da, qishloqlarda eski buddaviylik va zardushtiylik e‘tiqodlari uzoq vaqt saqlanib qolganini tog‘li hududlar misolida ko‘rish mumkin [3, p. 90].

IX–X asrlarga kelib Markaziy Osiyoda deyarli mustaqil musulmon saltanati – Somoniylar davlati shakllandi. Ahmad ibn Asad va uning o‘g‘li Ismoil Somoniy Xuroson va Movarounnahrni birlashtirib, poytaxtni Buxoroga ko‘chirdilar va Abbosiy xalifasiga faqat nomigagina bo‘ysunib, barcha moliya, harbiy va ma‘muriy tizimni mustaqil boshqara boshladilar [4, p. 281–282]. Somoniylar davrida Transoxonada sug‘orish tizimlari kengaytirilib, yer soliqlari va zakot tizimi yo‘lga qo‘yildi; Xuroson va Zarafshon vohalarida yangi kanallar, to‘g‘onlar barpo etilib, bug‘doy, guruch, paxta, meva va boshqa ekinlar yetishtirish yuqori darajada rivoj topdi [5, p. 88–90]. Buxoro, Samarqand, Nasaf kabi shaharlarda hunarmandchilik va savdo-sotiq gullab yashnadi, ilm-fan hamda adabiyot ravnaq topdi [6, p. 322–324] [7, p. 187].

XI asrning o‘rtalarida Markaziy Osiyoda hokimiyat tepasiga kelgan Qoraxoniylar sulolasi ham islom sivilizatsiyasi rivojiga sezilarli hissa qo‘shdi. 955–960-yillarda Qoraxoniylar xoni Satoq Bo‘raxon islomni qabul qilganidan so‘ng, u o‘z qaramog‘idagi qariyb 200 ming turk ko‘chmanchi chodir (xonaqoh)ni ham musulmonlikka kiritdi degan ma‘lumotlar bor [8, p. 284]. Umuman, turkiy qabilalarning islomga ommaviy o‘tishi savdo-karvon yo‘llari bo‘ylab musulmon aholining ko‘chib borishi va mahalliy madaniyatning jozibasi tufayli ko‘pincha tinch va ixtiyoriy tarzda kechdi [9, p. 285]. Saljuqlar esa dastlab (X asr o‘rtalarida) Sirdaryo bo‘ylarida Qoraxoniylarga qaram o‘g‘uz harbiy lashkari sifatida paydo bo‘lib, X asr oxirida Jand shahrida islomni qabul qildilar

[10, p. 626]. XI asr davomida Saljuq turk qabilasi Sharqqa siljib, avval G‘aznaviylar xizmatida bo‘ldi, so‘ngra esa Xuroson va Eronda hokimiyatni egallab, sunniy islom ortodoksiyasi himoyachilariga aylandi. Saljuq sultonlari To‘g‘rulbek va Chag‘ribek Bag‘dod xalifaligini siyosiy himoyaga olib, vazir Nizom ul-Mulk boshchiligida markazlashgan davlat boshqaruvini joriy etdilar; fors an‘analari asosida devon tizimi tashkil etildi hamda yirik madrasalar tarmog‘i barpo qilinib, ular orqali harbiy va diniy kadrlar tayyorlandi [11, p. 113–115]. Xorazmshohlar sulolasi dastlab Buyuk Saljuqlar davlati tarkibida vassal hokimiyat sifatida vujudga kelgan bo‘lsa-da, XII asr oxiriga kelib mustaqil imperiyaga aylandi: Xorazmshoh Tekesh (1172–1200) hamda o‘g‘li Alovuddin Muhammad (1200–1220) zamonida davlat chegaralari Samarqanddan Iroqqacha, Kaspiydan Hindukush tog‘larigacha kengayib, qariyb 3,6 million km² hududni qamrab oldi [12, p. 128]. Shu tariqa, VII–XII asrlarda Markaziy Osiyoda bir necha musulmon sulolalari ketma-ket hukm surib, mintaqaning iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ushbu tadqiqotda Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasining shakllanish jarayoniga doir ilmiy manbalar keng ko‘lamda tahlil qilindi. Asosiy manbalar sifatida SCOPUS bazasida indekslangan ilmiy maqolalar, UNESCO raqamli kutubxonasidagi materiallar hamda akademik ensiklopediya va ma‘lumotnomalar olindi. Tadqiqot tarixiy-analitik yondashuv asosida olib borildi va quyidagi usullar qo‘llandi:

- *Xronologik tahlil.* VII asrdagi arab istilolaridan boshlab XII asr oxirigacha mintaqada hokimiyat qilgan sulolalar izchillik bilan o‘rganilib, Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqlar va Xorazmshohlar davrlaridagi jarayonlar ketma-ketligi tahlil qilindi [2, p. 15] [13, p. 127]. Bu yondashuv sivilizatsiya shakllanishining bosqichma-bosqich rivojini aniqlash imkonini berdi.

- *Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil.* Sug‘orish tizimlari, dehqonchilik va hunarmandchilikning rivojlanishi hamda xalqaro savdo aloqalari haqida manbalardagi ma‘lumotlar tahlil qilinib, bu omillarning urbanizatsiya va o‘rta asrlardagi bozor infratuzilmasiga ta‘siri ochib berildi [5, p. 88] [6, p. 323]. Xususan, voha shaharlarining iqtisodiy salohiyati va Buyuk Ipak yo‘li chorrahasidagi o‘rni tarixiy dalillar asosida ko‘rsatildi.

- *Madaniy va ilmiy meros tahlili.* Buxoro va Samarqand shaharlari misolida madrasa va kutubxonalar faoliyati, ular yetishtirgan olimlar va ulamolar tarjimai hollari o‘rganildi [7, p. 191] [14, p. 194]. Bu usul mintaqada ilm-fan va adabiyotning yuksalish omillarini hamda islom madaniy merosining xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

- *Siyosiy dinamik tahlil.* Turkiy qabilalarning ommaviy islomga kirishi jarayoni, musulmon sulolalar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlar va urushlar tahlil qilindi [8, p. 283]

[15, p. 78]. Bu orqali ichki va tashqi siyosiy omillar — masalan, qabila ittifoqlari, sulola kurashlari va tashqi bosqinlar — sivilizatsiya shakllanishiga ta'siri yoritildi.

NATIJALAR

Arab istilolari va dastlabki islomlashuv. Arab istilochilarining dastlabki yurishlari asosan tezkor harbiy talon-taroj reydlari ko'rinishida o'tgan. Masalan, 673-yilda arab qo'shini Buxoroga bostirib kirganda, shahar hukmdori xotuni (qatun) ularga qimmatbaho to'lov to'lab, shaharni vayrongarchilikdan saqlab qolgan edi [1, p. 458]. 676-yilda Xuroson noibi Sa'id ibn Usmon ham Buxoroga yurish qilib, shahar aholisidan garov evaziga tinchlik sulhini olgan [1, p. 458–459]. Shunday qilib, VIII asr boshlariga qadar arablar Markaziy Osiyoga bir necha marta bostirib kirib, mahalliy hokimiyatlardan xiroj undirish bilan kifoyalandilar. 705–715-yillarda esa Xuroson voliyi Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi sistematik istilo kampaniyasi amalga oshdi. Qutayba dastlab Paykand savdo shahrini qo'lga kiritib, barcha mudofaachilarini qatliom qildi va shaharni yakson etdi, so'ng Buxoro va uning atrofidagi qishloqlarni zabt etdi (709–710). Mahalliy turkiy va so'g'd ittifoq qo'shinlari bir necha marta qarshilik ko'rsatgan bo'lsa-da, ichki kelishmovchiliklar va Qutaybaning diplomatik nayranglari tufayli Buxoro 709-yilda qo'lga kiritildi, 712-yilda esa Samarkand ham qo'shib olindi [2, p. 29] [1, p. 460]. Arablar fath etilgan shahar va qishloqlarda dastlab islomni joriy etishga alohida e'tibor bermagan bo'lsalar-da, davlat boshqaruvi va soliqlarni nazorat qilish maqsadida musulmon amaldorlarni tayinlashdi. Vaqt o'tishi bilan masjidlar qurilib, shariat qoidalari joriy etila boshlandi; Buxoro va Samarqandga Arabiston hamda Eron tomonidan qozilar, mudarrislar yuborildi. Natijada VIII asr oxirlariga kelib mintaqa shaharlarida islom dini jamiyat yuqori qatlamlarida keng tarqaldi. Shunga qaramay, qishloq aholisi orasida islomlashuv jarayoni ancha sekin kechdi – tog'li Bag'dod, Badaxshon va Toshkent vohasi kabi chekka hududlarda buddaviylik va zardushtiylilik e'tiqodlari hali uzoq davom etgani manbalarda qayd etiladi [3, p. 93]. Mahalliy aholi vakillaridan ham qozilar, faqihlar va shayxlar yetishib chiqishi esa islom diniy tuzilmalarining mahalliylik jarayonini tezlashtirdi.

Somoniylar davridagi iqtisodiy va ilmiy yuksalish. IX asr o'rtalarida vujudga kelgan Somoniylar sulolasi (819–999) Arab xalifaligidan amalda mustaqil tarzda Movarounnahr va Xurosonni boshqara boshladi. Somoniy amiri Ismoil Somoniy (892–907) davlat poytaxtini Buxoroga aylantirib, markaziy boshqaruv tizimini mustahkamladi. U xalifa nomini rasmiy xutbalarda eslatgan bo'lsa-da, moliya va soliq tizimini mustaqil tartibga solib, diwan (devon) va mustaufi kabi mahalliy idoralarni joriy etdi [4, p. 282]. Somoniylar davrida qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik misli ko'rilmagan darajada rivojlandi: Zarafshon, Qashqadaryo va Farg'ona vodiylarida yangi irrigatsiya inshootlari

– ariqlar, kanallar qazilib, sug‘oriladigan yerlar kengaydi. Natijada bug‘doy, arpa, sholi, paxta, meva-cheva va uzum kabi ekinlarning hosildorligi oshdi [5, p. 89–90]. Hunarmandchilik markazlari shakllanib, Zandana, Vahr (Vahar) va Darzangi kabi qishloqlarda nafis paxta matolari ishlab chiqarildi. 751-yilda Xitoydan olingan qog‘oz tayyorlash texnologiyasi Samarqandga joriy etilib, IX asr oxiriga kelib Samarqand qog‘ozi butun islom olamida papirus o‘rnini bosdi [5, p. 92] [16, p. 80]. Buxoro va Samarqand shaharlarining qulay geografik joylashuvi tufayli Sharqdan G‘arbga uzluksiz savdo karvonlari qatnovi yo‘lga qo‘yildi. Buyuk Ipak yo‘lining Buxoro – Samarqand – Choch (Toshkent) – Taroz – Qashg‘ar yo‘nalishi bo‘ylab Xitoy, Hindiston, Erondan kelgan mollar Yaqin Sharq va Kavkazga qadar yetkazilgan [6, p. 324].

Somoniylar davri madaniy hayotining yuksalishi Markaziy Osiyoda ilk islomiy renessans deb e’tirof etiladi. Buxoroda amirlar homiyligida ulkan kutubxona – “Siyvon ul-hikma” (Hikmat xazinasi) tashkil etilib, minglab qo‘lyozma asarlar to‘plandi va shaharga “Buxoroyi sharif” (ya’ni “Sharif Buxoro”) unvoni berildi [17, p. 5]. Aynan shu davrda fors-tojik adabiy tilining ilk namunalari maydonga chiqdi: Abu Abdulloh Rudakiy (858–941) Somoniylar saroyida qariyb 40 yil saroy shoiri bo‘lib xizmat qilib, keyinchalik “fors she’riyatining otasi” deb tan olindi [18, p. 1]. Abulqosim Firdavsiy (940–1020) ham Somoniylar homiyligida o‘zining buyuk “Shohnoma” dostonini yozishni boshlagan va keyinchalik G‘aznaviylar davrida yakunlagan [18, p. 3]. Muhammad al-Xorazmiy (780–850) algebra va astronomiya bo‘yicha asarlar yaratib, algebra faniga asos soldi; Ahmad al-Farg‘oniy (797–865) va Abu Mahmud al-Xujandiy (940–1000) kabi olimlar astronomiya va geodeziya fanlariga ulkan hissa qo‘shdilar [14, p. 190]. Abu Ali ibn Sino (980–1037) va Abu Rayhon Beruniy (973–1050) tibbiyot, falsafa, mantiq, astronomiya va geografiya sohalarida betakror asarlar yozib, ularning ilmiy merosi nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun islom olamida dong taratdi [19, p. 2] [20, p. 2]. Bu davrga kelib Buxoro va Samarqand Sharqning eng muhim ilmiy-ma’rifiy markazlaridan biriga aylangan edi – xalifa davlatlaridan va boshqa o‘lkalaridan ko‘plab talabalar, xatib va mudarrislar bilim olish uchun Buxoroga oqib keldi [21, p. 3].

Qoraxoniylar davri va turkiy qabilalarning islomga kirishi. X asr oxirlariga kelib Somoniylar davlatining zaiflashuvi ortidan Movarounnahrda yangi turkiy sulola – Qoraxoniylar (Ilakxoniylar deb ham ataladi) hukmronligi o‘rnatildi (992–1212). Qoraxoniylar hukmdori Satoq Bo‘raxon 955 yilda islom dinini qabul qilgani bilan mashhur bo‘lib, bu hodisa Markaziy Osiyo tarixida turkiy elatlar ommaviy islomlashuvining muhim bosqichi bo‘ldi. Rivoyatlarga ko‘ra, Satoqxonning izidan ergashgan o‘n minglab turkiy chodirli ko‘chmanchilar ham yangi e’tiqodga o‘tgan [8, p. 284–285]. Albatta, bu jarayon bir necha avlod davomida bosqichma-bosqich kechdi.

Qoraxoniylar davlatining 999 yilda Somoniylar hududlarini egallashi natijasida islom dini Yettisuv (hozirgi Qirg‘iziston-Qozog‘iston janubi) va Sharqiy Turkiston tomon ham tarqaldi. Qoraxoniylar hukmdorlari o‘zlarini “Tamg‘ochxon” (ya’ni “Xitoy va Sharq sultoni”) deb atab, musulmon dunyosi bilan bir qatorda Xitoy imperatorlari bilan ham diplomatik aloqalarni davom ettirdilar [23, p. 625]. Aholining islomga kirishi ko‘pincha tinch yo‘l bilan, savdo va madaniy aloqlar orqali amalga oshdi. Masalan, O‘rta Osiyoning chegara nuqtalarida joylashgan Jand, Yangikent (Orolbo‘yi) va Xovar (Sirdaryo quyi oqimi) kabi shaharchalar islomlashgan musulmon aholi tomonidan asos solinib, ular orqali ko‘plab ko‘chmanchi qabilalar o‘z ixtiyori bilan islomga kirdi [9, p. 286]. Bu hududlarda masjid va madrasalar qurilib, islom dini ta’limoti targ‘ib qilingan. Natijada XI–XII asrlarga kelib O‘rta Osiyoning aksariyat turkiy xalqlari islom dinini qabul qilgan holda, musulmon sivilizatsiyasining ajralmas qismiga aylandi.

Xorazmshohlar va mintaqaviy siyosiy birlashuv. XII asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda siyosiy yetakchilik Xorazmshohlar qo‘liga o‘ta boshladi. Anushteginiylar sulolasi asoschisi Xorazm noibi Anushtegin G‘archo‘i bo‘lib, uning avlodlari – Qutbiddin Muhammad (1097–1127) va Atsiz (1127–1156) davrida Xorazmshohlik hali yuridik jihatdan Buyuk Saljuqlarga qaram edi [13, p. 128]. Biroq Atsizning o‘g‘li Tekesh (1172–1200) davrida Xorazm mustaqil davlatga aylandi. Tekesh g‘arbda Eronning g‘aznaviylar qolgan hududlarini va sharqda Qoraxoniylar Movarounnahrini bo‘ysundirib, Xorazmshohlar davlatini ulkan imperiyaga aylantirdi [12, p. 128–129]. Alovuddin Muhammad (1200–1220) davrida Xorazmshohlar imperiyasi eng qudratli cho‘qqisiga chiqdi: u Movarounnahr, Xuroson, Eron, Ozarbayjon va Iroqqacha bo‘lgan yerlarga hukmronlik qildi. Hudud kengaygani sayin, Xorazmshohlar davlatida markaziy hokimiyatni mustahkamlash zarurati tug‘ildi. Biroq ayni paytda Tekesh va Muhammad Xorazmshohlarning ko‘p sonli qipchoq (qo‘ng‘irot) asilli harbiy-aristokratik zodagonlari davlat ishlarida katta ta’sir kuchiga ega bo‘lib, saroy intrigalari va taxt vorashtligi kurashlari avj oldi [27, p. 79–80]. XII asr oxiriga kelib Xorazmshohlar imperiyasi g‘oyat keng hududni birlashtirgan bo‘lsa-da, ichki ziddiyatlar bois zaiflashgan edi. 1219–1221 yillardagi mo‘g‘ul bosqini bu saltanatni batamom yakson etib, Markaziy Osiyoda VIII asrda boshlangan mustaqil islom sivilizatsiyasi taraqqiyotiga yakun yasadi [28, p. 77] [29, p. 128].

MUNOZARA

Savdo yo‘llari va shahar hayoti. Markaziy Osiyoda islom davri sivilizatsiyasining shakllanishida Buyuk Ipak yo‘li savdo kommunikatsiyalari va shahar madaniyati hal qiluvchi o‘rin tutdi. Arab geograflari va sayyohlarining tasvirlashicha, Buxoro va Samarqand Sharq bilan G‘arbni tutashtiruvchi “bandar shaharlar” bo‘lib, ularning

bozorlari dunyoning turli chekkalaridan kelgan savdogarlar bilan gavjum bo‘lgan [30, p. 45]. Samarqandning iqlimi va obihayoti tufayli u “Movarounnahr darvozasi” deb atalgan, uning atrofidagi bog‘u rog‘lar va karvonsaroylar o‘rta asr olimlari Istaxriy va Ibn Battuta tomonidan alohida e’tirof etilgan [31, p. 250]. Savdo shaharlarga musulmon aholi migratsiyasini ham rag‘batlantirgan. Masalan, yuqorida zikr etilgan Jand va Yangikent kabi chegara garnizon-shaharchalariga IX–X asrlarda Xuroson va Buxorodan ko‘plab musulmon oilalar ko‘chib o‘tib, o‘g‘uz va qipchoq cho‘l qabilalari bilan qo‘shni bo‘lib yashagan [9, p. 285–286]. Bu yangi musulmon koloniyalar ko‘chmanchilar bilan tinch qo‘shnichilik qilib, ularning asta-sekin islom dinini qabul qilishiga zamin yaratdi. Tadqiqotimiz natijalari ham ko‘rsatdiki, savdo tarmoqlarining rivojlanishi va urbanizatsiya jarayonlari Markaziy Osiyo islomiy sivilizatsiyasining asosiy “drayver”laridan biri bo‘lgan.

Ilm-fan va adabiyotning yuksalishi. Islom sivilizatsiyasining Markaziy Osiyodagi muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ilmiy va adabiy taraqqiyotga tayanadi. Somoniylar davrida forsiy til mintaqaning ilm-fan va adabiyotida markaziy o‘rin egallay boshladi. Yuqorida ta’kidlanganidek, Rudakiy singari shoirlar fors-tojik adabiyotining poydevorini qo‘ygan bo‘lsa, Ibn Sino va Beruniy kabi allomalar ilmiy-traktatlari bilan jahonga tanildi. Firdavsiyning “Shohnoma” dostonini Somoniylar saroyida boshlashi ham bu davr ilmiy-madaniy muhiti yuksak bo‘lganini tasdiqlaydi [18, p. 3]. Matematik va astronom olimlar al-Xorazmiy, al-Farg‘oniy, al-Xorazmiy (Muhammad al-Farg‘oniy) koinot tuzilishi, algebra va trigonometrik usullar borasida yangi nazariyalar taklif qilishdi [14, p. 189–191]. Ularning asarlari tez orada Bag‘dod va Qohira ilm doiralarida ham e’tirof etildi. Ibn Sino va Beruniylarning tibbiyot, falsafa va geografiyaga oid asarlari esa Sharq va G‘arb olimlari tomonidan o‘rganilgan va lotin tiliga tarjima qilingan [19, p. 2] [20, p. 2].

Keyingi Saljuqlar davrida ham ilm-ma’rifat rivoji davom etdi. Nizom ul-Mulk asos solgan madrasalar tarmog‘i musulmon dunyosida birinchi marta markazlashgan oliy ta’lim tizimini yaratdi. Bu madrasalarda hadis, fiqh, falsafa bilan birga hisob, falakiyot kabi fanlar ham o‘qitilib, dunyoviy va diniy bilimlar uyg‘un holda berildi. Nizom ul-Mulkning “Siyosatnoma” asari davlat boshqaruvi falsafasini yoritgan noyob asar bo‘lib, undan nafaqat Saljuq amaldorlari, balki keyinchalik Amir Temur davriga qadar Sharq hukmdorlari foydalandilar [15, p. 318]. Saljuqiylar davrida arab tilidagi diniy-ilmiy adabiyot bilan bir qatorda fors tili ham saroy adabiy tili sifatida mavqegini mustahkamladi. Shu tariqa, Markaziy Osiyoda ilm-fan va adabiyotning taraqqiy etishi islom sivilizatsiyasining barqaror negizini yaratdi.

Hanafiy mazhab va tasavvuf tariqatlari. Markaziy Osiyoning islomlashuvi jarayonida hanafiy mazhab ustuvor yo‘nalish sifatida shakllandi. Hanafiylik mintaqadagi

turli etnik guruhlar (so‘g‘d, xorazmiy, turk qabilalari va boshqalar) uchun nisbatan moslashuvchan fiqhiy yechimlar taklif etgani bois ommalashdi [33, p. 4]. Mahalliy qozilar va ulamolar asosan hanafiylikka e‘tiqod qilgan holda, mahalliy urf-odatlarini ham inobatga oluvchi fatvolar chiqarganlar. IX–X asrlardan e‘tiboran Markaziy Osiyoda turli tasavvufiy tariqatlar paydo bo‘la boshladi. Yassaviya tariqati asoschisi Ahmad Yassaviy (1103–1166) Turkiston (Yesi) shahrida turkiycha hikmatlari bilan islomiy irfonni targ‘ib qilgan; Naqshbandiya tariqati esa Bahovuddin Naqshband (1318–1389) orqali keyinroq shu hududda shakllandi, lekin undan oldingi davrlarda uning ruhoniy silsilasi mavjud edi. Shuningdek, Kubraviya (Najmiddin Kubro, 1145–1221) Xorazmda, Qodiriya tariqati esa Iroqdan tarqalib, Xorazm va Buxoroda tarafdorlari paydo bo‘lgan. Bu tariqatlarning zikr marosimlari, riyozat va axloqiy ta‘limoti mahalliy urf-odatlar bilan uyg‘unlashib, xalq orasida islomiy qadriyatlarga sodiqlikni kuchaytirdi [34, p. 5]. Tasavvuf tariqatlari ayniqsa ko‘chmanchi turk qabilalarini islomga jalb etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi. Zikr va avliyo-qoraboshi kultlari orqali islomning murakkab aqidaviy masalalari xalq tushunchasiga yaqinlashtirildi. Natijada mintaqada umumiy islomiy madaniyat hamda musulmon birligini his etish tuyg‘usi shakllandi.

Madaniy sintez va me‘ros. VII–XII asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan islomiy sivilizatsiya mahalliy madaniyatlar va islom qadriyatlarining sintezi orqali boyidi. Qadimgi so‘g‘diy va baxtriy an‘analar islom san‘ati va me‘morchiligida iz qoldirdi – masalan, Somoniylar maqbarasi (IX asr oxiri) g‘ishtin me‘morchilikda zardushtiylik davri elementlarini ham aks ettiradi. Qoraxoniylar va keyinchalik Saljuqlar fors-islom madaniyatini qabul qilib, uni turkiy va mahalliy uslublar bilan uyg‘unlashtirdilar. Rum Saljuqlari (Kichik Osiyo) me‘morchiligida masjid va madrasalarda g‘arb (vizantiya) uslubidagi tosh o‘ymakorligi bilan sharqona g‘isht arhitekturasini birlashtirgan metropoliten muzeyi olimlari ta‘kidlaydi – masalan, Konya, Kayseri va Sivas shaharlaridagi XII–XIII asr inshootlarida forsoy naqshlar va arman uslubidagi bezaklar uyg‘un ko‘zga tashlanadi [35, p. 2]. Markaziy Osiyo musulmon san‘atida lolaqizg‘aldoq shaklidagi guldor naqshlar, islomiy va girih tarzidagi geometrik bezaklar hamda Qur‘on oyatlari bitilgan kufiy yozuvlar keng qo‘llanildi. Bu boy madaniy sintez natijasida yaratilgan me‘moriy va badiiy meros nafaqat mintaqada, balki umumislom madaniyatining ajralmas qismiga aylandi va keyingi asrlarda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmadi.

Siyosiy tarqoqlik va inqiroz. XII asr oxirlariga kelib Markaziy Osiyo islomiy davlatlari ichki parokandalik va yangi tashqi xavflar bilan yuzlashdi. Saljuq saltanatida odat tusiga kirgan taxtni meros bo‘lib viloyatlar orasida bo‘lib berish amaliyoti saltanatni bir nechta mustaqil kichik davlatchalarga bo‘lib yubordi. Bu esa tashqi bosqinchilar uchun qulay sharoit yaratdi: birinchidan, Qoraxitoylar (Yettisuvda tashkil topgan Qara-

Xitoy davlati) 1141-yilda Qoraxoniylar va G‘arbiy Saljuqlar qo‘shinini Qatvon jangida tor-mor etib, Samarqand va Buxorogacha hududni vaqtincha egalladi [36, p. 1]. Ikkinchidan, saltanat parchalanganidan foydalanib, 1219–1220 yillarda Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar yashin tezligida Xorazmshohlar imperiyasini zabt etdi. Xorazmshohlar saroyidagi yuqorida zikr etilgan ichki nizo va qipchoq beklarining xoinligi ham bu bosqin muvaffaqiyatini osonlashtirgan edi [37, p. 128]. Mo‘g‘ullar istilosi natijasida Markaziy Osiyoda 500 yildan ziyod davom etgan mustaqil islomiy sivilizatsiya davri tanazzulga yuz tutdi. Biroq bu davr mobaynida yaratilgan ilmiy va madaniy yutuqlar keyinchalik mo‘g‘ullar saltanatida va Temuriylar davrida ham yangi uyg‘onish uchun zamin vazifasini o‘tab berdi.

XULOSA

VII–XII asrlarda Markaziy Osiyo hududi islom sivilizatsiyasining shakllanishi va ravnaq topishiga ulkan hissa qo‘shdi. Dastlabki arab istilolari mintaqani islom olamiga kiritgan bo‘lsa-da, aynan mahalliy sulolalar – Somoniylar, Qoraxoniylar, Saljuqlar va Xorazmshohlar – bu yurtlarning iqtisodiy va madaniy salohiyatini ro‘yobga chiqardi. Sug‘orish inshootlari barpo etilib, dehqonchilik va hunarmandchilik rivoj topdi; karvon savdo yo‘llari orqali Sharq va G‘arb o‘rtasida vositachi shaharlar boyidi. Buxoro va Samarqandda kutubxonalar, madrasalar va ilmiy majlislar tashkil etilib, ulug‘ allomalar yetishib chiqdi; fors-tojik adabiyoti va aniq fanlar gullab-yashnadi. Turkiy qabilalarning islomga qo‘shilishi natijasida mintaqa demografik va siyosiy manzarasi o‘zgardi – yangi musulmon turk davlatlari paydo bo‘ldi. Jamiyatda Hanafiy mazhabi qaror topib, turli millat vakillarini huquqiy jihatdan birlashtirdi, tasavvufiy tariqatlar esa islomiy qadriyatlarni xalq orasida singdirib, mahalliy urf-odatlar bilan uyg‘unlashuvini ta‘minladi. Saljuqiy va Xorazmshohlar davrida markazlashgan kuchli imperiyalar yuzaga kelib, mintaqaviy integratsiya kuzatildi. Biroq ichki tarqoqlik va tashqi bosqinlar (Qoraxitoy hamda mo‘g‘ul istilolari) XII asr oxiriga kelib bu sivilizatsiyaning zaiflashishiga va siyosiy mustaqilligining yo‘qolishiga olib keldi. Shunga qaramay, VII–XII asrlarda Markaziy Osiyoda yaratilgan boy ilmiy va madaniy meros keyingi davrlarda nafaqat islom sivilizatsiyasi, balki jahon tamaddunining rivojiga ulkan ta‘sir ko‘rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Litvinsky, B. A.; Jalilov, A. H.; Kolesnikov, A. I. The Arab Conquest [Elektron resurs] // History of Civilizations of Central Asia. Vol. 3: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250–750 / ed. B. A. Litvinsky [et al.]. — Paris: UNESCO Publishing, 1996. — p. 450–475. — ISBN 978-92-3-103211-0. — URL: https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_III%20silk%20road_the%20arab%20conquest.pdf
2. Asimov, M. S.; Bosworth, C. E. (eds.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. 4: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Pt. I: The Historical, Social and

- Economic Setting [Elektron resurs]. — Paris: UNESCO Publishing, 1998. — 485 p. — ISBN 978-92-3-103467-1. — URL: <https://unesdoc.unesco.org/>
3. Negmatov, N. N. The Somoniy State [Elektron resurs] // History of Civilizations of Central Asia. Vol. 4: The Age of Achievement... Pt. I / eds. M. S. Asimov; C. E. Bosworth. — Paris: UNESCO Publishing, 1998. — p. 83–101. — ISBN 978-92-3-103467-1. — URL: https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_IVa%20silk%20road_the%20Somoniy%20state.pdf
 4. Tor, D. G. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim world // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 2009. — Vol. 72, No. 2. — p. 279–299. — DOI: 10.1017/S0041977X09000524. — (Ochiq versiya) URL: https://www.researchgate.net/publication/232030555_The_Islamization_of_Central_Asia_in_the_Somoniy_era_and_the_reshaping_of_the_Muslim_world
 5. Sevim, A.; Bosworth, C. E. The Saljuqs and the Khwarazm Shahs [Elektron resurs] // History of Civilizations of Central Asia. Vol. 4: The Age of Achievement... Pt. I / eds. M. S. Asimov; C. E. Bosworth. — Paris: UNESCO Publishing, 1998. — p. 150–181. — ISBN 978-92-3-103467-1. — URL: https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_IVa%20silk%20road_the%20Saljuqs%20and%20the%20khwarazm%20shahs.pdf
 6. The Editors of Encyclopaedia Britannica. Saljuq [Elektron resurs]. — Encyclopaedia Britannica, oxirgi yangilanish: 04.09.2025. — URL: <https://www.britannica.com/topic/Saljuq> (murojaat qilingan sana: 05.10.2025).
 7. Mirzayev, Dostonbek. History of the State of the Khwarazmshah [Elektron resurs] // Academic Research in Modern Science (ARIMS). 2024. — 3(7). — p. 127–129. — DOI: 10.5281/zenodo.10695409. — URL: <https://zenodo.org/records/10695409>
 8. Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. History of development of Uzbek science [Elektron resurs]. — Rasmiy veb-sayt, e’lon sanasi: 05.10.2025. — URL: <https://academy.uz/en/page/ozbekistonda-ilm-fan-taraqqiyoti>
 9. UNESCO Silk Roads Programme. Bukhara [Elektron resurs]. — URL: <https://en.unesco.org/silkroad/content/bukhara>
 10. Biran, M. ILAK-KHANIDS (Qarakhanids) [Elektron resurs]. — Encyclopaedia Iranica, Vol. XII, Fasc. 6, pp. 621–628. — Bosma: 15.12.2004; oxirgi yangilanish: 12.12.2012. — URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/ilak-khanids/>
 11. Biran, M. Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge [Elektron resurs] // Cahiers d’Asie Centrale. 2001. — № 9. — p. 77–89. — URL: <https://journals.openedition.org/asiacentrale/619>
 12. Yalman, S. The Art of the Saljuq Period in Anatolia (1081–1307) [Elektron resurs]. — New York: The Metropolitan Museum of Art, Heilbrunn Timeline of Art History, 1 Oct 2001. — URL: <https://www.metmuseum.org/essays/the-art-of-the-Saljuq-period-in-anatolia-1081-1307>
 13. Arslan, H. Samarkand: Cultural and Scientific Center of Central Asia [Elektron resurs] // Afro Eurasian Studies. 2022. — 8(2). — p. 186–198. — DOI: 10.33722/afes.1095356. — URL (PDF): <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2340420>.
 14. Central Asia Guide. Rudaki – The father of Tajik-Persian poetry [Elektron resurs]. — Sahifa yangilandi: 03.02.2024. — URL: <https://central-asia.guide/tajikistan/tajik-culture/rudaki/>.
 15. Tavakol, M. Promotion of Islamic Values in and via Central Asia [Elektron resurs]. — UNESCO Silk Roads Programme (Knowledge Bank), n.d. — URL: <https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/6%20Promotion%20of%20Islamic%20Values%20in%20and%20via%20Central%20Asia%20-%20Copy.pdf>